

KULTUR I UPPLAND

No 9

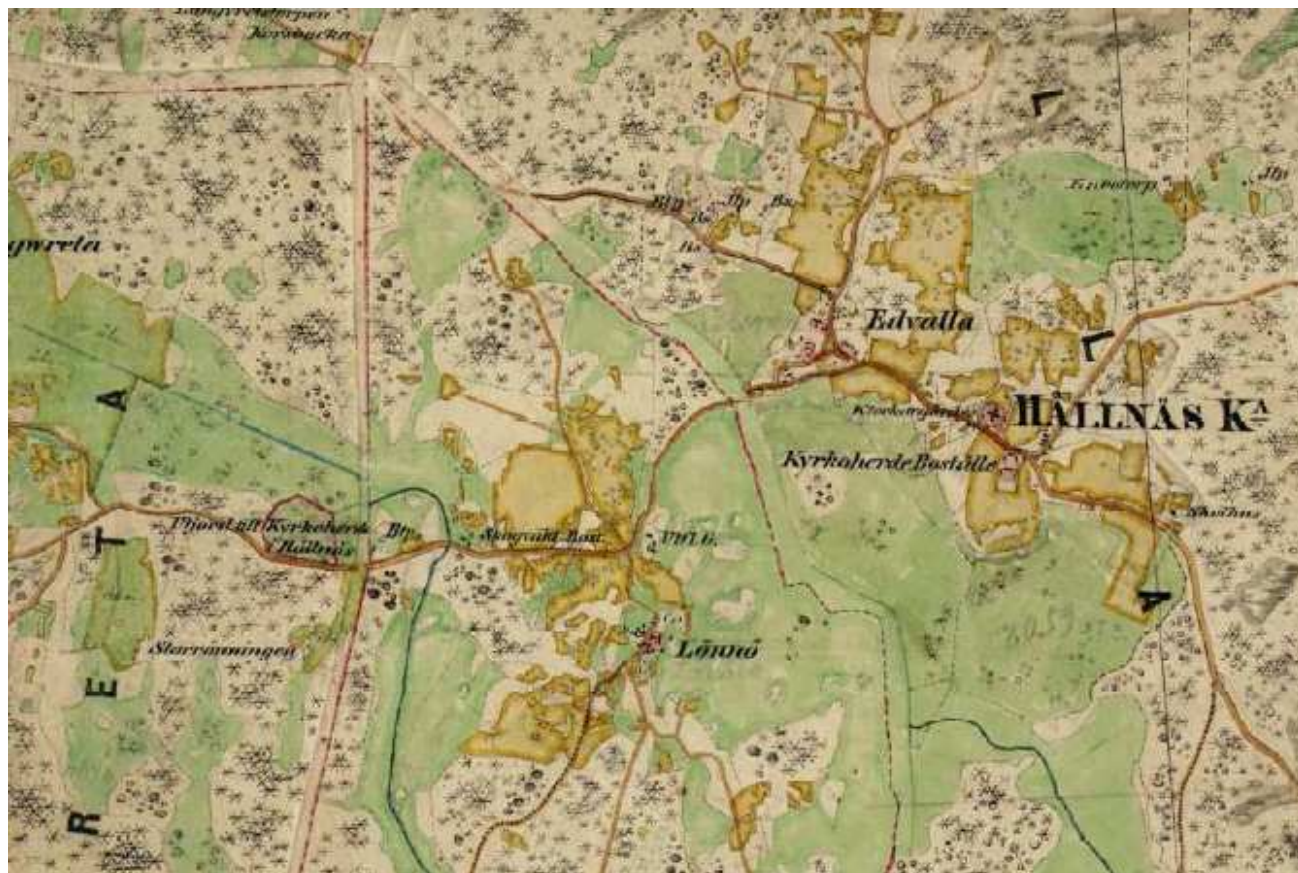
2009

Detta nummer

Nordöstra Uppland är till stora delar glesbygd. Det gäller i särskild grad för Hållnåshalvön. Vid kusten har man på många ställen fri sikt ut mot Bottenhavet. Källarberget med sina klapperstensfält och jättetrytor är en av de intressantaste platserna på Hållnåskusten. Hållnåshalvön är en av tiden relativt oberörd del av Uppland. Här kan man föreställa sig hur landskapet har sett ut många sekler tillbaka. Här finns stora skogsområden men också insprängt ett odlingslandskap av ålderdomlig karaktär. På Edvalla hembygdsgård finns intressanta byggnader som berättar om äldre byggnadsskick från hela halvön.

Vid Lingnåre i Hållnås har det legat några gårdar under vikingatiden och under tidig medeltid. Bebyggelsen utvecklades i mitten av 1300-talet, kanske som ett resultat av den stora pesten som då drog över Västvärlden. Idag kan man i terrängen se spåren efter den första vikingatida bosättningen. En runsten berättar om några innevånare i slutet av 900-talet och man känner även till en del om dem som bodde på platsen i början av 1300-talet.

Karlholmsbruk är ett av de många vallonbruk som ägdes av familjen de Geer. Idag möter vi en vacker och välbevarad bruksmiljö med både bostäder och verksamheter. Den gamla lancashiresmedjan, unik med all inredning kvar, är särskilt intressant att besöka.

Ur Häradsekonomska kartan på DVD, Uppsala län 1859-63. Copyright Lantmäteriet 2003-10-20. Lingnåre ses längst till vänster på kartan, ungefär på mitten

Hållnashalvön

Hållnashalvön, en udde i norra Uppland med Björns fyr längst ut mot Bottenhavet, var för 1000 år sedan ett utpräglat kustlandskap med djupa fjärdar. Det var också vid denna tid, under vikingatiden, som Hållnäs fick en större permanent befolkning. Man tror att det då fanns omkring 200 invånare i hela Hållnäs. Dessa bosättningar låg främst invid strandlinjen under vikingatiden. Idag möter vi på halvön ett vackert äldre småskaligt kulturlandskap, orörd kust med fiskelägen och små byar.

Fisket var huvudnäringen

På vikingatiden levde man på fiske och sälfångst och man hade husdjur. Åkerbruket var obetydligt och det var främst korn som odlades. Fram till 1300-talet tillkom många byar. Landhöjningen medförde att fjärdarna över seklerna växte igen varvid boskapsskötseln successivt kom att få allt större betydelse. På 1300-talet bröts tillväxten i befolkning och bebyggelse på Hållnashalvön. Detta kan ha flera förklaringar; klimatförsämring, digerdöden och kronans och kyrkans ekonomiska tryck på bondesamhället.

Fisket hade emellertid stor betydelse ända in på 1950-talet. Utmed den fem mil långa kusten finns många hamnar med fiskelägen; Fagerviken, Sikhjälma, Rossholm, Fågelsundet, Hammarviken, Nyhamn, Klungsten, Storsten, Gudinge, Ängskär och Skaten. Både Fågelvik och Fagerviken hörde länge till de största fiskelägena i länet. I Fågelsundet, Sikhjälma och Gudinge finns ännu sjöbodan av olika ålder och i Rossholm finns ett båtsmanstorp bevarat.

Välbevarat landskap

All kommunikation med yttvärlden skedde ända fram till mitten av 1800-talet till sjöss. Därefter började vägnätet in mot landet att byggas ut. Elektricitet drogs till Hållnäs först 1941.

Det finns flera naturreservat med olika karaktär på Hållnashalvön. Kapplasse naturreservat innehåller karg natur med martallar och klapperstensstråk. Bondskärets naturreservat erbjuder en annan landskapstyp med ängar, små åkertegar och vacker flora. Ängsskärs naturreservat innehåller sandstrand och klipphällar.

Tillbakagången och isoleringen under många århundraden innebär att Hållnäs idag uppvisar ett synnerligen välbevarat äldre småbrutet kulturlandskap med ängar, små åkerlappar, stengårdsgårdar och odlingsrösen. I Lingnåre naturreservat med odlingsrösen, gravar och små ängslyckor kan man föreställa sig hur en av de vikingatida byarna en gång tedde sig.

Gamla ortnamn

Vi möter många fantasieggande ålderdomliga ortnamn i Hållnäs. Exempel på mycket gamla namn är Hållen, ev. Sikhjälma, Barknåre, Lingnåre och Slada. Dessa namn är svårtolkade men lär ha sitt ursprung i naturformer som sänka, sluttning och åförbindelse mellan vatten. Det finns två bebyggelsenamn med de på andra håll i landet vanliga efterlederna - unge, Hjälmunge, respektive - säter, Edsätra. Namnet Hållnäs lär härstamma från ett gammalt bygdenamn och anses betyda "näset som sträcker sig ut till ön Hållen" eller "näset på vilket byn Hållen ligger".

Kyrka med anor från medeltiden

Man tror att det fanns en träkyrka i Hållnäs redan på 1200-talet. Kanske byggde man sedan stenkyrkan runt träkyrkan som revs när stenkyrkan stod klar senast på 1400-talet. Nära tvåhundra år framåt från 1724 hade baronen på Lövsta bruk

patronatsrätt till kyrkan i Hållnäs. Denna innebar rätt att utse kyrkoherde i Hållnäs samt byggnads- och underhållsskyldighet. En stor ombyggnad skedde på 1850-talet genom baron de Geers försorg. Vid denna ombyggnad försvann det mesta av kyrkans medeltida karaktär. Liksom i många andra kyrkor under den tiden vitmenades återstående kalkmålningar från 1400-talet. Dessa togs dock åter fram 1950. Man tror att den så kallade Roslagsmästaren skapade målningarna. Det finns också några medeltida träskulpturer samt en dopfont av gotländsk kalksten från 1200-talet.

Edvalla hembygdsgård

Edvalla hembygdsgård invigdes 1954 och är ett resultat av fantastiska insatser av ideellt arbete av ortsbefolkningen. Ett 20-tal äldre byggnader från Hållnashalvön har flyttats till hembygdsgården.

Edvalla hembygdsgård, "Knubbladugård" med väggar av tvärställd träkubb och lerklining

Här kan vi se Hellströmsegården, en parstuga för den lite mera välbeställda familjen. Det finns en inskription på en av timmerstockarna som berättar att gården är från 1779. Ett av rummen saknar eldstad och var därför kallt på vintern så då fick man tränga ihop sig. Kanske en idé även för vår tid för att spara energi?

Det finns också en fiskarstuga, en enkelstuga med ett rum och förstuga/förråd. Här bodde en familj med fyra barn. Det blev nog inte mycket golvutrymme över på natten när utdragssängen och utdragssoffor fälldes ut för att ge sovplatser. I den stora bakugnen bakade man bröd och maten lagades över öppen eld på spishällen. Här åt man och sov och utförde allehanda dagliga sysslor. Vintertid lagade man säkert fiskenäten i stugan. Man kan föreställa sig vilket måttad atmosfär som måste ha rått i stugan med barnskrik, doft av mat, sprakandet från spiselden, fukt av tvätt på tork och sparsamt med ljus.

Här finns också olika typer av uthus med intressant äldre byggt teknik. En matbod, kanske från 1600-talet, har väggar av dekorativt facettbilat timmer med sexkantig sektion. Vi kan se en linbastu, där man beredde lin, en smedja och en

bod med färgtak, en äldre benämning på tak av kluvet virke på underlag av näver. Det krävs många lager näver för att taket ska bli tätt. Timret ligger saxat över nocken med avstånd mellan stockarna och deras funktion är att hålla näverlagren på plats. Det finns också en lada där man kan se hur ett vasstak upplagt på stänger är uppbyggt. I nocken hålls vassen på plats av parvisa takryttare av störar.

En annan mycket intressant byggnad är den s k knubbladugården från 1870-talet. Den är uppbyggd med väggar av träkubb, d v s tvärhuggna trädstammar i ca 20 cm långa vedkubbar. Mellan kubben har väggen tätats med lerklining som armerats med agnar från säd och strån från myrstackar. Hus uppbyggda på detta sätt är ovanliga. Två andra exempel på kubbus finns i Vallentuna kommun utmed vägen till Lindö herrgård.

På hembygdsgården finns även en lada från 1840-talet, flyttad från Slada. Byggnaden har inretts till museum. Här har mängder av äldre föremål från människornas vardag i Hållnäs samlats systematiskt och överskådligt i grupper efter användningsområde. Här kan man verkligen lära sig allt om vilka redskap som användes för olika ändamål.

Lingnåre i Hållnäs

Lingnåre ligger på Hållnåshalvön i norra Uppland. Hållnäs är en del av Norra Roden, ett kustlandskap som sträcker sig från Hamrånge i Gästrikland till Edebo i nordöstra Uppland. Hållnäs socken ligger ungefär i mitten av denna kuststräcka. Vid Lingnåre, knappt 3 kilometer väster om Hållnäs kyrka, finns lämningarna efter en vikingatida boplats från 900- och 1000-talen. Gräsytorerna på platsen döljer den före detta åkermarken, de många stenrösena är odlingsrösen och på den lilla höjden har den vikingatida gården legat en gång.

Lingnåre före Lingnåre

Namnet Lingnåre hänger troligen samman med närheten till vattnet. När betyder ungefär kort åliknande förbindelse mellan två vatten. Över huvud taget är många av namnen i Hållnäs förknippade med det skärgårdslandskap som Hållnåshalvön utgjorde innan landhöjningen hade gjort sitt. Århundradena omkring Kristi födelse utnyttjades området antagligen av bönder som bodde längre inåt land men som säsongvis tog sig ut mot havsbandet för att fiska och jaga säl. Längre fram, men innan de första gårdarna etablerades kom området att användas för bete och ängsmark för kreaturens vinterfoder.

Det vikingatida Lingnåre

Under 900-talet etablerades den första gården i Lingnåre. Det var då antagligen inte fråga om okänd mark. Det kan ha rört sig om en yngre son på en gård längre inåt land som nu fick sitt eget på gårdens tidigare utmark.

Lingnåre var naturligtvis inte unikt i detta avseende. De flesta vikingatida gårdarna i Hållnäs kom antagligen till på detta sätt. Det var fråga om en expansion av bygden i takt med att landhöjningen gjorde allt större delar av det tidigare skärgårdslandskapet tillgängligt för odling.

På 900-talet låg havet mycket närmare än idag. Landhöjningen i norra Uppland är knappt 7 meter per 1000 år. Eftersom Hållnäslandet dessutom är så flackt så betyder landhöjningen att kusten dragit sig flera kilometer längre ut. På vikingatiden låg boplatsen däremot alldeles vid havet. Det innebar närhet till fiske samt jakt på sälar och sjöfågel. Vidare innebar det goda kommunikationer till sjöss inte minst till områdena norr om Hållnäs, Gästrikland med sina rika

Andra sevärdheter och utflyktsmål

I Griggebo, ganska långt söderut i Hållnäs, finns en ramsåg bevarad. Sågen byggdes 1848 och drevs med vattenkraft. År 1880 förstärktes sågen och fick då kraftigt ökad kapacitet. Sågen med all inredning är ännu bevarad och öppnas för visning. Ett annat besöksmål är Åddebo ull där man färgar ull och producerar ullprodukter. Och i Hållnäs, där fiske så länge varit en huvudnäring, kan man naturligtvis köpa färsk och rökt fisk på många håll!

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Brink, Stefan, *Upsala Nya Tidning* 1984-09-25: Ortnamn och bebyggelse i Hållnäs

Hållnäs hembygdsförening: *Hållnäs Förr och Nu, 1989-90*

Hållnäs hembygdsförening: *Hållnäs Förr och Nu, 1998-2001*

Informationsbroschyrer *Hållnåshalvön* samt *Välkommen till Lingnåre kulturresevat*, 2007

Ögren, Ture: Information den 31 maj 2009 i samband med visning av hembygdsgården

järnförekomster. Man tillverkade visserligen det mesta på gården, men vissa saker, däribland järn, var man tvungen att införskaffa utifrån.

Det gamla åkerlandskapet med odlingsrösen vid Lingnåre

Det man odlade på åkerytorerna var huvudsakligen korn. Det vet man genom de pollenprover som tagits i närheten. Lin och havre dyker upp senare, under tidig medeltid. Man använde inte plog utan årder som inte vänder jorden. Jordmånen var mager på de små tegarna och det var nödvändigt att gödsla. Gödseln fick man i stor utsträckning från kreaturen. På gården kan man ha haft kanske 1 häst, 6 kor, 8 får eller getter, 1 svin och ett antal höns. De gick och betade i skogarna i omgivningen 5 månader om året, men under vinterhalvåret måste man stalla dem. Och det innebar att gårdens befolkning måste samla in betydande mängder hö från våtmarksängarna i omgivningen. Boskapen slaktades man på hösten och de flesta ungdjuren slaktades då. Det vet man

genom det bevarade benmaterialet på boplatzen.

Förutom korn som man gjorde gröt eller tunnbröd av samt kött och mjölk från kreaturen behövde gårdens befolkning ytterligare tillskott av livsmedel. Det fick man i någon mån genom jakt i skogarna i söder. Viktigare var dock fiske i insjöarna och det närliggande havet samt sälfångst. Säl-fångsten gav också tran som bl a kunde användas vid skinnbearbetning, som bindemedel för färg samt för belysning. Jakt på sjöfågel och insamling av ägg kan också ha betytt en del.

Vikingatida grav vid Lingnåre

Människorna på Lingnåre

Vilka bodde då på Lingnåreboplatzen? De ligger i ett litet gravfält strax väster om runstenen på området. Och själva runstenen vet berätta namnen på tre av dem, nämligen Huskarl, Djure och Djurjer; far och två söner. Runstenen högs någon gång i slutet av 900-talet. Den slutsatsen kan man dra av språket men också av det faktum att ristningen är så enkel. Under 1000-talet kom sedan runristningarna att bli allt mer konstnärligt utformade med sina drakslingor. Runstenen vid Lingnåre saknar vidare kristet kors så vi kan räkna med att kristendomen ännu inte hade nått Lingnåre vid denna tid. Inget av namnen är heller bibliskt. Det finns ett namn till på runstenen, nämligen Fasthegn som ristade runorna. De som bodde på Lingnåre måste ha haft god ekonomi vid denna tid, det var nämligen dyrt att anlita en runmästare. Kanske hade någon på gården gjort sig god förtjänst i öster- eller västerled. Det finns många exempel på detta.

Genom att undersöka gravarna vet man en del om de döda. Livet var kort, de flesta som nådde mogen ålder dog i 50- och 60-årsåldern. Dessutom kan man räkna med att barnadödligheten var mycket stor, men de små barnen har inte lämnat spår i det arkeologiska materialet. Befolkningen på gården kan ha uppgått till 4-5 vuxna samt några barn. Familjestorleken var i stort sett konstant över tiden så den lilla befolkningstillväxt som var kom att leda till att nya gårdar etablerades. Så blev också fallet under 1000-talet när en ny vikingatida gård byggdes upp några hundra meter söder om den ursprungliga gården.

Lingnåre under medeltiden

Den fortgående landhöjningen gjorde att de båda vikingatida gårdarna vid Lingnåre kom att ligga allt längre bort från kusten. Samtidigt kom det i det gamla kustområdet att bildas insjöar och sankmarker. Sankmarkerna var utmärkta för slätter vilket underlättade djurens vinterförsörjning.

Den förändrade topografien leder till att de båda gårdarna flyttades ett antal hundra meter mot nordost omkring år

1100. De kom då att ligga alldeles intill varandra. Under medeltiden odlade man upp en större yta än tidigare. Korn var fortfarande den viktigaste grödan men nu tillkom, som nämnts, havre och lin. Djurbesättningen kan ha ökat något samtidigt som föda från havet minskade i betydelse. Dock har man konsumerat mycket strömming vilket inte var så vanligt under vikingatiden.

De döda begravdes nu inte längre på gårdsgravfältet utan på en kyrkogård. Det finns därför inte spår av den medeltida befolkningen på samma sätt som på den vikingatida. Man vet emellertid från ett antal utgrävda tidigmedeltida kyrkogårdar, bl a från den närliggande kyrkogården vid den gamla kyrkan i Försäter i Österlövsta, att människorna sannolikt levde under sämre villkor än under vikingatiden. Kroppslängden minskade något och livslängden blev kortare. Skeletten uppvisade också fler skador än under vikingatiden.

Genom runstenen känner vi till namnet på tre av dem som bodde på Lingnåre. Men vi har också ett antal namn på den tidigmedeltida befolkningen. Det sammanhänger med att de båda hertigarna Erik och Valdemar (desamma som dog i samband med Nyköpings gästabud i december 1317) år 1312 tog upp markgäld, dvs en extraskatt i norra Uppland. För att kunna beräkna skatten gjorde man upp en markgäldsförteckning. I denna nämns Anders, Gunnar, Johan och Oliver från Lingnåre, på medeltidssvenska Linganori. De betalade 1 mark vardera medan Thorner från samma by erlade hälften så mycket, 4öre.

Pesten och avfolkningen

Expansionen av bygden fortsatte sedan under tidig medeltid. Med senmedeltiden kom befolkningen på Hållnåshalvön att minska och en del byar upphörde att existera. Detta är fallet för Lingnåres del. I 1547 års jordebok redovisas Lingnåre som utmark och det är antecknat att byn har legat öde i 200 år. Om uppgiften är korrekt kommer vi till mitten av 1300-talet och digerdöden. Den stora pesten nådde Skandinavien 1349/50 och kom sedan att åter blossa upp med jämna intervaller. Detta innebar att befolkningen från att stadigt ha tillväxt under de föregående århundradena nu kom att gå tillbaka. För Lingnåres del behöver detta inte innebära något så dramatiskt som att alla som bodde där dog. Det kan snarare ha varit fråga om att en viss andel av befolkningen både på Lingnåre och i resten av Norduppland avled och att de som fanns kvar i Lingnåre flyttade längre inåt land där jordbruket var bättre. De kan t ex ha övertagit gårdar som tillhörde släktingar som avlidit i någon av de återkommande pestepisoderna.

Lingnåre kom sedan inte att befolkas förrän på 1560-talet. År 1566 finns det uppgift om en Erik i Lingnåre efter ytterligare några år tillkom Lasse Nilsson. Deras gårdar låg emellertid inte exakt på den gamla platsen utan litet längre norrut, vid Ängvreta.

Pestepisoderna under senmedeltiden är en ganska naturlig anledning till befolkningens tillbakagång. Men det kan även ha funnits andra anledningar. Jag nämnde tidigare att det ser ut som om den vikingatida befolkningen hade bättre hälsa och levde längre än den medeltida. Det kan ha funnits flera orsaker till detta. En är att den ökade befolkningen ledde till att det blev svårare att försörja sig. Vid rådande jordbruks-teknik blev befolkningen i det dåtida Sverige helt enkelt för stor vilket ledde till sämre näringsintag. En annan möjlighet är att det under medeltiden successivt allt hårdare skatte-trycket gjorde det svårare för människorna att få det hela att gå ihop.

Runstenen vid Lingnåre

Lingnåre, centralmakten och skatten

Under 1100-talet kom centralmakten att få ett successivt starkare inflytande över Hållnäs. Halvön var en del av Roden och därmed inordnad i ledungssystemet som innebar plikt att delta i sjöledes krigståg. Så småningom kom ledungsskyldigheten att bytas ut mot att man betalade en särskild skatt, benämnd ledungslame.

Det var emellertid först under Birger Jarls tid, som Hållnäs kom att bli närmare berört av politiken och däribland beskattningen. Andra hälften av 1200-talet var en tid då den svenska staten i förbund med den katolska kyrkan organiserade en för tiden stark centralmakt. Sockenorganisationen växte då fram i Norra Roden och därmed den kyrkliga beskattningen, tiondet.

Karlholmsbruk

Karlholmsbruk är ett av de många vallonbruken i Uppland och ett av de mest välbevarade. Det grundades och ägdes under nästan två sekel av familjen de Geer som också ägde flera av de andra uppländska järnbruken bl a Leufsta bruk. Även om järnhanteringen är nedlagd sedan länge finns idag flera företag inom området och även många permanentboende vilket gör den vackra bruksmiljön levande.

Goda förutsättningar för ett järnbruk

Charles de Geer inköpte 1725 marken som omfattade de två säterierna Finnerånger och Holmsånger med tillhörande skog. Han behövde skogen efter rysshärjningarna 1719 för sitt vallonbruk Leufsta, beläget ca 2 mil åt sydost därifrån. Han anlade 1728 ett vallonbruk på den inköpta marken. Förutsättningarna var goda eftersom det fanns tillgång till vatten genom läget intill Lillån, en förgrening av Tämnanån. Det fanns också tillgång på kol, genom närheten till skogsområden, samt malm. Läget direkt vid kusten var idealiskt från transportsynpunkt. Bruket fick namnet Carlholm efter grundarens förnamn.

Järntillverkningen

En av masugnarna på Leufsta flyttades till Karlsholmsbruk 1729 och järntillverkningen startade 1730. År 1735 hem-

Man kan räkna med att bönderna i Lingnåre betalade 15-20 procent av sin inkomst i kyrklig och statlig skatt. När staten tog ut tillfälliga skatter som 1312 kan skattebördan ha gått upp till 30 procent. Det innebar att en betydande del av den årliga produktionen måste avsättas till skatt och att mindre återstod att leva av.

Eftersom staten ville få in skatten i reda mynt snarare än in natura gällde det att sälja sina produkter. Detta gynnade städerna som i snabb takt grundades under 1200-talet. Hållnäsborna och folket i Lingnåre sålde antagligen sina produkter på Älvkarleby marknad där man kunde byta sältran och ejderdun mot t ex järn från Gästrikland.

Claes-Henric Siven

Litteratur

Anders Brobergs doktorsavhandling i arkeologi från 1990, *Bönder och samhälle i statsbildningstid*, innehåller en utomordentlig beskrivning av det vikingatida och medeltida Lingnåre samt sätter in det i ett större sammanhang.

Brobergs avhandling var del av ett större projekt om Hållnäs halvöns historia där forskare från flera ämnesområden deltog. En sammanfattning av den språkhistoriska analysen finns i en tidningsartikel i *Upsala Nya Tidning* den 25 september 1984, "Ortnamn och bebyggelse i Hållnäs" av Stefan Brink.

Hållnäsprojektet innefattade bl a också en undersökning av Barknåre som till skillnad från Lingnåre inte kom att ödeläggas i mitten av 1300-talet. Om Barknåre kan man läsa i Bengt Windelheds doktorsavhandling i kulturgeografi från 1995, *Barknåre by: markanvändning och bebyggelse i en uppländsk by under tusen år*.

Den svenska statsbildningen och skattesystemets framväxt finns beskrivet i Dick Harrison *Sveriges historia medeltiden*, Liber 2002.

stälde Karlholmsbruk hos Bergskollegium om att få bygga överfallshjul för att driva hammare och mjölkvarn. Efter utredning beviljades detta. Hjulet var i drift och svarade för kraften, vid normal vattentillgång, ända fram till nedläggningen av bruket. Vallonsmedjan startade 1736 men lades ner 1748 och ersattes då av en hammare för plåt- och knippjärnssmide. En ny masugn togs i drift 1767. Under 1700-talet framställdes framförallt tackjärn och plåtar. I början av 1800-talet lades plåtsmidet ner och verksamheten inriktades på stångjärnssmide. Stångjärnet exporterades främst till England. År 1831 revs masugnen och tackjärn hämtades i stället från Utansjö bruk i Ångermanland fram till 1878 och därefter från Tobo bruk.

År 1880 infördes lancashiremetoden och en ny smedja byggdes. Anläggningen kompletterades med valsverk med

vattenturbin, ångmaskin och vällugn. Järnproduktionen ökade kraftigt. Lancashiremetoden, hämtad från Lancashire i England, innebar att samma produkter togs fram som tidigare, men med mindre åtgång av kol. I samband med 1930-talets kris lades järntillverkningen ner 1931.

Karholmsbruk, bruksgata med upprustade smedsbostäder

Andra verksamheter

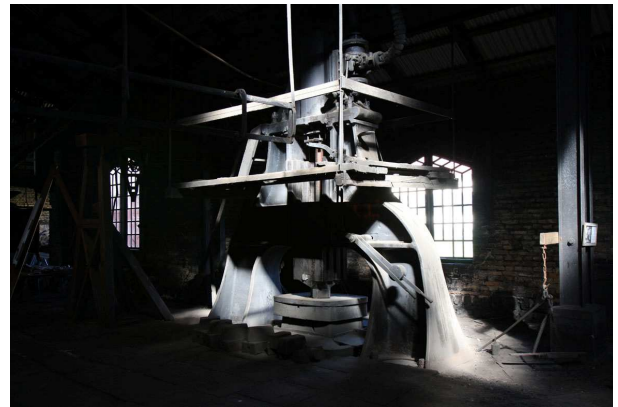
År 1910 anlades ett sågverk. År 1917 inkorporerades Karlholmsbruk i Gimo-Österby bruks AB efter att ha varit i släkten de Geers ägo i nära 200 år. Driften vid sågverket lades ner 1936. År 1937 inköptes bruket av det då bildade Karlholms AB med Korsnäs sågverks AB och Kooperativa förbundet, KF, som delägare. Bolaget anlade en fabrik och startade tillverkning av träfiberskivor. Fabriken övertogs 1943 av KF. Idag tillverkas mdf-board under företagsnamnet Karlit AB. Företaget Kadax tillverkar möbler på uppdrag av IKEA. Själva bruket inköptes av Tierps kommun 1985 men ägs numera av Västlands församling.

Livet i brukssamhället

Liksom vid andra vallonbruk skapades en för tiden god miljö för smederna och andra arbetare och deras familjer. På De Geers bruk fick varje arbetarfamilj en bostad med kök och kammare, uthus, kryddland och foder till två kor. Enligt hammarsmedsförordningen utfärdad 1776 var detta också den standard som smederna hade rätt till.

Här byggdes skola, kyrka, värdshus och kvarn. Skolan var i bruk drygt 100 år, till 1840-talet, då allmän skolplikt infördes genom folkskolestadgan. Under den tid skolan var i bruk fick smedernas barn gratis undervisning medan böndernas barn fick betala en avgift. Här byggdes också magasin för familjernas förnödenheter som t ex havre, ärtor, mjöl, salt, sill, fläsk, tobak och snus. Det fanns sjukvård och arbetarna fick pension.

Men arbetet i smedjan var hårt. Det var fysiskt ansträngande, smutsigt och dammigt. Strålvärmen från ugnarna var så stark att det krävdes skydd för ansiktet. Samtidigt kylde det nog om ryggen vintertid. Hammarslagens höga ljudnivå ledde säkerligen till bestående hörselskador. Men på lördagseftermiddagarna slutade veckans tunga arbete och helgens vederkvickande vila inleddes med samvaro på lördagskvällen. Det bjöds upp till dans, man tävlade med varandra t ex genom att dra fingerkrok och man vänsldes med sin käresta.

Karholmsbruk, räckhammare i lancshiresmedjan

Välbevarad bruksmiljö

Bruksmiljön är mycket välbevarad. Centralt i området ligger bruksdammen. På södra sidan ligger herrgården med kontor samt brukskyrkan. På norra sidan ligger smedsstugorna, röda timmerhus med uthus bakom, i rader utmed de två bruksgatorna i vinkel. Husen, som har rustats upp och hyrs ut som bostäder idag, byggdes troligen på 1740-talet. Där gatorna möter varandra ligger klockstapeln. I anslutning till bostäderna ligger skolan som idag är ett innehållsrikt skolmuseum.

Den välbevarade bruksmiljön är framförallt ett resultat av kloka och långsiktiga insatser av Albin Johansson, ledare för KF. När KF köpte bruket såg han till att arbetarbostäderna rustades varsamt med tillvaratagande av den traditionella karaktären. När rivning av lancshiresmedjan kom på tal genomdrev han att smedjan i stället bevarades både exteriört och till innehåll. Lancshiresmedjan finns än idag och är en av landets bäst bevarade. Här finns ugnarna kvar. Här finns ännu vällugn, ånghammare, ångmaskin och verktyg. Smedjan är ett fantastiskt vittnesbörd om järnhanterings storhetstid i svensk historia.

Kristina Berglund

Litteratur och källor

Hillgren, Bertil: Information den 31 maj 2009 i samband med visning av bruket

Isaksson, Olov: *Vallonbruk i Uppland – människor och miljöer*, Bonniers Förlag 1995

Länsstyrelsen i Uppsala län, Upplandsmuseet och Upplands Fornminnesförening, Uppsala läns landsting: *Vägvisare till kulturen i Uppsala län*, Uppsala 1979

Tidningen Kultur i Uppland

Uppland har en rik och varierad kulturhistoria. Avsikten med denna elektroniska tidning är att spegla den uppländska kulturen. Artiklarna kommer ofta men inte alltid att referera till en viss plats. Tidningen kommer alltså att kunna vara underlag för utflykter i Uppland. Många av artiklarna är också ett resultat av sådana utflykter.

Redaktion

Kristina Berglund och Claes-Henric Siven

Tel: 08-758 95 97 Mobil: 070-529 95 97

E-post: kristina.berglund.ark<kanelbulle>comhem